УДК 94:316.343.652

Додонова Г.В., Херсонська філія Національного університету кораблебудування

Додонова Ганна Василівна (1978 р.н.). У 1999 р. закінчила Херсонський державний педагогічний університет за спеціальністю "Педагогіка та методика середньої освіти. Історія", у 2000 р. – магістратуру при ХДПУ. Старший лаборант кафедри суднобудування Херсонської філії Національного університету кораблебудування. Має 5 наукових публікацій. Коло наукових інтересів: історія української культури XIX – початку XX ст.

Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Стаття присвячена історії наукової інтелігенції Наддніпрянської України. В ній розкривається питання визначення місця та соціально-правового статусу професорсько-викладацької корпорації в системі ієрархічної держави другої половини XIX – початку XX ст., а також питання впливу статусу на виконання професорсько-викладацьким складом Київського, Харківського, Новоросійського університетів їх професійних обов'язків.

The article is devoted to the history of scientific intelligentsia of Naddnipryansca Ukraine. A question of place and social-legal status of professorial-teaching staff corporation in the system of hierarchy of the state in the second half of the XIX – beginning of the XX centuries are shown in this article. Besides the questions of status influencing the implementation of their professional duties in Kyiv, Kharkiv, Novorosiysc universities are delt upon in the article.

Одним із пріоритетних напрямків державної політики в світі розвитку і модернізації вищої освіти є підвищення соціального статусу і професіоналізму працівників освітньої галузі, посилення їх державної і суспільної підтримки. Тому досвід організації, розвитку університетської освіти в дореволюційний час може бути використаний і в наш час.

Змістовними і цінними для розгляду питання соціально-правового статусу професорсько-викладацької колегії є праці Д.І.Багалія, М.Ф.Сумцова, В.П.Бузескула [1]. Питаннями становища наукової інтелігенції в сучасній історичній науці займалися Р.Еймонтова, Г.Щетиніна, Е.Писарєва, Т.Стоян, Г.Косінова [2] та ін. Але окремого дослідження, присвяченого вивченню питання історії соціально-правового становища наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст., немає. Тому метою цієї статті є визначення місця та соціально-правового статусу наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.

В країнах Західної Європи соціально-правові відношення між корпоративним устроєм професорських колегій і державою склалися ще в епоху середньовіччя. Особливість корпорацій відображалася в особливому університетському суді і в правах, наданих феодальною владою (звільнення від повинностей, податків, гербового збору та ін.).

Розповсюдження знань, відкриття університетів розглядалося в царській Росії скоріше як державна справа, а не громадська [3].

Життя вітчизняних університетів регулювалися статутами, які особисто контролювалися царем. Управління кожним з університетів ще з першої половини XIX ст. (за статутом 1835 р.) фактично було зосереджено в руках попечителя навчальної округи, як правило, це був урядовий чиновник, який призначався імператором.

Професора університетів з XIX ст. завдяки існуванню "Табеля про ранги " займали двоїсте становище в ієрархії держави. Уряд розглядав

представників наукової інтелігенції перш за все як чиновників на державній службі з відповідними кожному чину правами й обов'язками, окладами та ін. На стан і склад викладацької корпорації з моменту їх виникнення вплив мали й права й переваги по службі, пільги відносно військової повинності та ін. Влада в свою чергу від викладачів вимагала передовсім "повного, правильного із добрими намірами викладання свого предмету", виховання студентів у дусі релігійно-монархічної моралі та формування відданих самодержавцю та його апарату державних чиновників.

При вступі на державну службу "кандидат" набував чин XII класу ("губернський секретар"), "магістр" – IX класу ("титулярний радник"), "доктор" – VII класу ("колезький асесор"). У 1837 р. до X класу був підвищений чин кандидата. Ці табельні привілеї зберігалися в університетських статутах 1863 та 1884 рр. Статутом 1884 р. була скасована ступінь кандидата, а X клас надавався особам, які одержали диплом I ступеню. Високий статус вчених ступенів суттєво впливав на станове положення тих його носіїв, які не належали до дворянства. До 1845 р. чини XIV – IX класів надавали право на перехід у "особисте дворянство", а VIII – у "спадкове" [5]. Згідно з законами 1845 р. та 1856 р. суттєво були підвищені вимоги: спадкове дворянство надавалося з IV класу, особисте дворянство – з IX класу, XIV – X класи набували права на "почесне громадянство" [6].

Викладачі, які не були вихідцями з привілейованих станів зі вступом в університет, з набуттям вчених ступенів отримували значні привілеї, які законодавчо були оформлені у відповідних законах та наказах. Влада розуміла, що представників привілейованих станів не дуже цікавила наукова чи викладацька діяльність, а при існуванні проблеми комплектації штатів університетів протягом всього XIX ст. намагалася привабити талановитих представників різних станів саме службово-становими привілеями. Статут 1884 р. не вніс змін у встановлені раніше чини. Збереження, таким чином, високого становища вчених ступенів було важливим моментом для залучення до наукової, навчальної роботи в університетах представників різних станів.

Екстраординарним професором міг бути вчений, котрий "хоча за віком і не може бути ординарним професором, але своїми здібностями винагороджує незрілість років". Як і ординарний професор, він повинен був мати ступінь доктора наук. Ад'юнкти (магістри наук, з 1863 р. – доценти) допомагали професорам у викладанні і заміщали їх при необхідності. На них покладалося читання лекцій з курсів кафедри, іноді ведення практичних занять. Професори складали раду університету, на чолі якої був ректор, на чолі факультетської ради – декан. Всі вони обиралися на чотири роки [7].

Заміщення викладацьких вакансій відбувалося згідно вибору ради університету. Претендент повинен був представити свої наукові праці і прочитати три пробні лекції. Професори і ад'юнкти (доценти) затверджувалися міністром, котрий міг призначити їх за своїм власним бажанням, інші претенденти на посади затверджувалися попечителем.

Після 25 років викладання в університеті професори отримували звання "заслуженого". Професори, які прослужили 25 та 30 років, могли скористатися належними пенсіями [8]. За статутом 1863 р. пенсії становили 1/2 окладу (1,5 та 1 тис. крб.). Умовою отримання пенсій за статутом 1884 р. була не менш як десятирічна служба по навчальній частині. Після 30 років роботи професор отримував пенсію у розмірі окладу. В проекті статуту 1906 р. пенсія мала становити 3/4 підвищеного на 2000 крб. окладу. Як і раніше, права на повну пенсію професор мав отримати після 30 років служби (зараховувалася і приват-доцентура), після 25 років – на 8/10 повної пенсії. Родини викладачів університетів також не залишалися без державної допомоги (отримували пенсії чи матеріальну допомогу з коштів університетів) [9].

За статутом 1863 р. після 25 років служби професор міг залишитися на посаді рішенням ради університету, а за статутом 1884 р. – тільки з дозволу міністерства (з попереднім ухваленням попечителя). Статутом 1884 р. також встановлювалося, що після 30 років служби професор виходив за штат. Але він міг і надалі продовжувати роботу в університеті (з дозволу міністерства), зберігаючи при цьому звання професора і члена факультету [10].

Проникнення до професорської корпорації доцента, приват-доцента, асистента було справою дуже складною. Позаштатні викладачі були обмежені в правах і їх становище залишалося невизначеним і неусталеним протягом тривалого часу. Якщо в соціально-правовому та соціально-економічному відношенні професори були захищені, то молодший викладацький та навчально-допоміжний склад, приват-доценти знаходилися в ролі "пасинків". Доцент не міг бути обраним на посаду ректора чи декана, бути офіційним рецензентом наукових праць, висунутих на здобуття вчених ступенів доктора і магістра, йому не доручалося керівництво ніякими навчальними закладами [11].

Питання розширення прав доцентів неодноразово розглядалися на засіданнях рад університетів. Наприклад, в серпні 1869 р. більшість членів ради Харківського університету погодилася з допущенням доцентів без обмежень їх прав на факультетські засідання. Інша частина членів ради погодилася допускати на засідання лише тих викладачів, які працюють в університеті не менше 2-х років. Цікавою була пропозиція професора Ярославського-Петровського – запрошувати доцентів на факультетські засідання зі всіма правами членів ради факультету тільки в тому випадку, якщо на факультеті відсутня законна кількість ординарних і екстраординарних професорів. На практиці ж питання це вирішилося не на користь доцентів, зокрема на історико-філологічному факультеті доценти на факультетські засідання не запрошувалися [12].

Для того щоб улаштуватися в університет приват-доцентом, кандидату на посаду необхідно було подолати немало перешкод і мати на руках вже готову до захисту дисертацію, а також витримати так званий докторський екзамен або хоча б мати ступінь магістра. Статут 1863 р. поліпшив становище приват-доцентів. Їм дозволялося користуватися лабораторіями, клініками, іншими науково-навчальними установами, брати участь у проведенні вступних іспитів. Згідно статуту приват-доценти вважалися такими, що перебувають на державній службі, однак на час перебування на посаді вони користувалися перевагами класних чиновників. У разі ж подальшого вступу на державну службу, час роботи приват-доцентам зараховувався в термін вислуги пенсії. Вони могли брати участь у факультетських зборах, але без права голосу. Матеріальна нагорода за роботу їм, як і раніше, не гарантувалася, однак це представлялося на розсуд університетських рад, які здебільшого голосували за надання відповідних коштів [13].

Головною або центральною ідеєю університетського статуту 1863 р. була автономія професорської корпорації. Рада стала головним органом університетського самоуправління, через неї проходили всі питання наукового та навчального характеру: порядок викладання, присудження вчених ступенів, призначення стипендій тощо. Правила, які регулювали внутрішнє життя університетів, інструкції для інспекторів складала також рада. Із затвердженням міністра вона обирала ректора, деканів, проректора, інспектора або професорів. Тільки після незаміщення вакантної кафедри протягом року міністр міг призначити професора за власним вибором. Рада мала право ділити факультет на відділення; проводити заміну одних кафедр на інші; об'єднувати кафедри чи навпаки ділити; давала дозвіл на відрядження молодих спеціалістів за кордон. Також вона самостійно закріпляла дисципліни за факультетами; затверджувала факультетські постанови; видавала медалі та премії; розглядала кошторис; розпоряджалася спеціальними коштами університету; розподіляла штатні суми на навчальні посібники; рекомендувала кандидатів на залишення для отримання професорського звання; оголошувала конкурс на заміщення вакантних посад [14].

З 1863 р. колегіям університетів повернули право самостійно присуджувати вчені звання: кандидата, магістра і доктора. Міністр освіти, згідно статуту, тільки затверджував представлені радою університету правила з надання вчених ступенів [15].

Але дана самостійність ради була досить обмеженою, достатньо вагомою залишалася влада міністра й попечителя (призначення та звільнення викладачів, за виключенням професорів, інспектора; затвердження інструкцій для інспекції, університетських правил; звільнення від плати за навчання, призначення матеріальної допомоги тощо).

Після вступу в дію статуту 1863 р. чиновники намагалися переглянути даний статут, оскільки вважали його надто ліберальним, а автономію університетів розширеною. Починаючи з 1875 р. неодноразово скликалися спеціальні комісії з перегляду статуту, але більшість членів університетських рад виступили проти цього. Вони не погоджувалися з тим, щоб представники уряду, чиновники втручалися в управління університетом. [16].

В 1884 р. був введений новий університетських статут, який значно обмежив автономію університетів. Була збільшена влада попечителя. Він мав право скликати раду університету, правління, ради факультетів, а також бути присутнім на їх засіданнях, призначати декана факультету, "наглядати" за приват-доцентами [17].

Призначення ректора попечителем ще більше підкреслювало підлегле становище університетських корпорацій наприкінці XIX ст. Глава факультету, декан, не обирався професорами як раніше, а призначався попечителем і затверджувався міністром. Секретар факультету в свою чергу призначався деканом згідно представлення ректора і затверджувався попечителем.

Кожен факультет мав свою раду. Вона складалася з професорів під головуванням декана. Молодші викладачі і приват-доценти, лектори до неї не входили. Але іноді на засідання ради запрошувалися лектори для

проведення екзаменів, а також позаштатні викладачі у випадку розглядання питань, безпосередньо пов'язаних з їх викладанням. При цьому запрошені викладачі мали дорадчий голос. Факультетські ради вирішували більшість поточних навчальних і наукових справ: розгляд творів для їх публікації; видача студентам випускних свідоцтв, медалей та почесних відзивів; розглядалися звіти викладачів; призначалися щорічні завдання для написання студентських творів; проводилися іспити кандидатів на вчені ступені та ін. [18].

Загальна атмосфера серед якої жив викладач університету, була важкою й не особливо сприяла створенню благодатних умов праці. На думку викладачів Харківського університету, завдяки повній регламентації науково-педагогічної діяльності "до живої справи вищої освіти "вноситься сухий формалізм, який придушує енергію і чуйність викладачів і віднімає у молодих людей інтерес до серйозних наукових занять …" [19].

При вирішенні всіх навчальних справ ради факультетів повинні були керуватися інструкціями й правилами, які були складені в міністерстві. В свою чергу рішення рад факультетів передавалися до ради університету.

Самостійно, без зовнішнього втручання, ради університетів затверджували вчені ступені, а також визначали загальну кількість медалей, які потім видавалися кращим студентам. Але, наприклад, річний урочистий акт призначався тільки після узгодження дати й години з попечителем. Обрання почесних членів університету, об'єднання чи розподіл кафедр, відкриття вчених товариств та інші важливі для університетської корпорації справи передавалися на затвердження міністра. Всі журнали засідань рад обов'язково переглядалися попечителем [20].

Статут 1884 р. ліквідував ступінь кандидата. Як і раніше, правила для отримання вчених ступенів складали факультети, а потім вони затверджувалися радою і міністром. Факультети також проводили іспити для отримання ступенів. Однак з 1884 р. міністерство знов посилило контроль за присудженням вчених ступенів. Були випадки негативного втручання міністерства у цю справу. Так, М.Ф. Сумцову, який був штатним доцентом при кафедрі історії російського письменства Харківського університету, заборонили захищати свою дисертацію, вже прийняту й ухвалену на історико-філологічному факультеті, на тій підставі, що це може викликати студентські демонстрації. М. Сумцов мусив написати й захищати іншу дослідну працю на ступінь доктора ("Хлеб в обрядах и песнях"). На думку Д.І. Багалія, в даній дисертації з історії українського письменства XVII ст. урядовці побачили негативну характеристику воєводського режиму на Україні, що і було справжньою причиною заборони захисту [21].

Згідно зі статутом 1884 р. посада доцента скасовувалась, за рахунок цього зросла кількість позаштатних викладачів. В той же час статут більше уваги приділив правам і обов'язкам приват-доцентів. Час, проведений приват-доцентом в цьому званні, зараховувався їм за стаж. Оскільки вони перебували у складі університету по навчальній частині, то отримали пільги. У 1886 р. їх звільнили від призову в мирний час на дійсну військову службу і зарахували у запас. З 1887 р. приват-доцентів звільнили і від призову з запасу в армію, а також і від служби в державному ополченні. До 27 червня 1893 р. звільненням користувалися лише приват-доценти, які мали ступінь магістра. А з 2 січня 1898 р. правила поширили і на тих, хто не мав ступеня магістра, але займав в університеті штатну посаду [22].

Порядок огляду викладання курсів та розподіл лекцій був чітко регламентований. Університет, згідно статуту, самостійно не мав права складати огляди курсів та їх затверджувати. Процедура була наступною: викладачі готували рапорти з проектами оглядів курсів, розподілом лекцій по дням і годинам. Потім ці проекти розглядали ради факультетів, ради університетів і разом із оригіналами рапортів викладачів передавали на затвердження до міністерства. Університетське керівництво своєю владою внести які-небудь зміни в огляди курсів або перенести лекції з однієї години на іншу чи з одного дня на інший, можливості не мало. Всі зміни дозволялося проводити тільки з дозволу самого міністра. Іноді, для того щоб це сталося, доводилося чекати декілька тижнів і навіть місяців. Тому після неодноразових таких випадків, попечителю навчальної округи було надано право вирішувати такі питання самостійно, але з обов'язковим повідомленням про це міністра [23].

Все вище перелічене суттєво впливало на статус вченого, викладача. Значення професорської колегії в раді університетів занепало, а зросла роль правління, складеного з призначених ректора, декана та інспектора, що отримало усі права і в науково-навчальних питаннях. Прагнення до бюрократичної регламентації навчальної, наукової, адміністративної діяльності професорсько-викладацького складу знаходилися в прямому протиріччі із збільшенням міжнародного авторитету вітчизняних науковців, чиї імена були відомі далеко за межами країни, які внесли своїми дослідженнями значний вклад в розвиток науки й техніки XIX – початку XX сторіччя.

Література

1. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х., 1906.
2. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической. – М.: Наука, 1985; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – М.: Наука, 1976; Писарєва Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): Дис. ... канд. юрид. наук. - Х., 2001; Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. - К., 1999; Косінова Г.О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. істор. наук. - Х., 2003.
3. Горин Д.К. К вопросу о “профессорской культуре” России XIX – начала XX веков // Отечественная культура и историческая наука XVIII-XX веков: Сб. ст. – Брянск: НГПИ, 1996. – С.43.
4. Щетинина Г.И. Указ. соч. – С.164.
5. Писарєва Е.А. Вказ. праця. – С.174.
6. Там само. – С.175.
7. Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.38-39.
8. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И.И. Толстого. – СПб.: Сенат. тип., 1910. – С.11.
9. Косінова Г.О. Вказ. праця. – С.36.
10. Там само. – С. 37.
11. Стоян Т.А. Вказ. праця. – С.94.
12. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.199.
13. Писарєва Е.А. Вказ. праця. - С. 137, 138.
14. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб.: Тип. акц. общ. Брокгауз-Эфрон, 1902. – С.793.
15. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ соч. – С.53-54.
16. Щетинина Г.И. Указ. соч. - С.54-61.
17. Там само. – С.150.
18. Там само. – С.152.
19. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.275.
20. Щетинина Г.И. Указ. соч. - С.152.
21. Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. – Х.: Прапор, 2003. – С.79.
22. Косінова Г.О. Вказ. праця. – С.41.
23. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Указ. соч. – С.286.

Надійшла до редколегії 22.01.2006 р.